

Абдулла Қодирий

МЕҲРОБДАН ЧАЁН

(Худоёрхон ва муншийлари аётидан тарихий рўмон)

Тошкент

Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1994

Рўмоннинг мавзуи тўғрисида

Туркистон феодалларининг кейинги вакили бўлган Худоёрнинг ўз хоҳиши йўлида деҳқон оммаси ва майда ҳунарманд — косиб синфини қурбон қилиши, мамлакат хотин-қизларини истаганча тасарруф этиши, бунга қарши келгучилар тиласа ким бўлмасин, раҳмсиз жазо бериши рўмоннинг мавзудир. Худоёрнинг бу йўлдаги биринчи истинодгоҳи бўлган уламолар, уларнинг ички-ташқи аҳволи, ахлоқи, мадраса ва оила ҳаёти, уламода инсоний ҳис битканлиги ва қолгани ҳам хабосат¹ пардаси остида сезилмас даражага етканлиги мундарижа сиғдирган қадар баён қилинадир. Булар рўмоннинг номарғуб — манфий қаҳрамонлари. Иккинчи тарафда мазкур қора кучларга қарши "тубан" синф — камбағаллар, уларнинг хонлиқ тузилишига, қора куч — уламо алайҳига чиқиши. Меҳнатқаш камбағалларнинг ахлоқи, сажияси, оиласи, турмиши ва бир-бирига алоқаси, самимияти.

Албатта, мен бу сўнги марғуб қаҳрамонларни ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган қадар ўз ҳолича олишқа тиришдим. Уларнинг хон ва уламога қарши исёни табиъий — шаръийдир. Чунки шундан ортиғо сохта бўлиши устига китобнинг қадрини ҳам тушуради эди. Шу икки синф курашини тасвир қилиш воситасида хон ҳарамлари, хотинлари, қирқ қизлар, тарихий ва этнография лавҳалар, ўзбек ҳаёти, қизиқчилиги, танқидчилиги, ўзбек хотин-қизлари орасидаги истеъдод, шоирлар, азкиячилик ва бошқа яна кўб нуқталарни қамраб олинди.

Рўмонда яна бундан бошқа кўб жиҳатлар бор. Уларни бу ерда санаб ўлтуриш ҳожат эмас, улар муҳтарам ўқуғучининг назаридан қочиб қутилмас.

Абдулла одирий (Жул унбой)
Тошканд, 1928-нчи йил, 5 феврал

---

¹ Хабосат – нопоклик.

— Агар Фарҳоднинг Ширин, бўлса Мажнунларнинг Лайлоси
Насиб ўлмиш менга гулшан аро гулларнинг — Раъноси.
(Мирзо)

Агар ор этса Лайли ҳақлидир Қайснинг жунунидин
Не бахт Раъно харидоринг талаб аҳлининг — Мирзоси.
(Раъно)

1. РАЪНОНИНГ ЭГАСИ

Солиҳ маҳдум бу кун одатдан ташқари ешилиб кетди, масжиддан чиқиб тўғри қассобнинг олдиға борди, бир тангалик гўшт, саккиз пуллик пиёз олиб ҳавлисига келди. Мактабда ҳуснихат машқ қилиб ўлтурғучи болалар ичидан иккитасини гулзорни супуриб, сув сепишка буюрди ва ўзи гўштни кўтариб ичкарига кирди.

Нигор ойим ҳозирғина қизларни озод қўюб, кўкрак боласини бағриға олған эди. Раъно ҳавли юзида иккита укасининг ўртасиға тушиб, уларнинг лой ўюниға иштирок этар, ер супуриб ётқан соч ўрумларининг тупроққа белашканидан хабарсиз эди.

Гўшт кўтариб йўлакдан кирган Солиҳ маҳдумнинг кўзи Раънонинг шу ҳолиға тушди:

— Балли Раъно, ана жиннилик! — деди маҳдум, — атлас қўйлак сенга ҳайф, сенга бўздан бошқаси албатта ҳайф!

Раъно ўрнидан турди, дадасидан уялиб лойлиқ қўлларини орқасиға яширди.

— Уят эмасми, юв оқўлингни, юв! Укаларингни бола десам, сен улардан ҳам ошиб тушасан!

Раъно югуриб ариққа кетди, Нигор ойим ўлтурган жойидан “Раънонинг ақли тушсин” деб кулиб қўйди. Солиҳ маҳдум ҳануз Раънодан койиб келар эди:

— Ишинг бўлмаса китоб ўқи, хустихат ол, сен кулолнинг қизи эмассанки...

Солиҳ маҳдум гўштни Нигор ойимнинг ёниға қўюб ўзи зина билан айвонга чикди.

Маҳдум томонидан Раънонинг тергалиши Нигор ойимни унча машғул этмади. Аммо ҳозир унинг кўнглиға келган масала эрининг чиқим важиға фавқулодда ешилиб кетиши эди. Тўғри, Нигор ойимнинг ошхонасиға шунингдек бир неча чораклаб гўштлар кўб келар эди, фақат эти томонидан эмас. Солиҳ маҳдумнинг жўмардлиғи кўпинча йигирма пайса¹ этдан нариға ошмас, шунда ҳам болалардан мўмайроқ “озодлиқ” келиб қолса ёки “панжшанбалик” куткандан ортиғроқ тушса.

Шунинг учун Нигор ойим бу жўмардлиқ ҳақини эриға бералмади:

— Гўшни кўброқ олибсизми... Анвар буюрганмиди? — деб сўради.

— Йўқ, — деди маҳдум салласини қозикқа ила-ила, — бир манти қилайлик, — дедим, — манти еганимизға кўб бўлди, валлоҳи аълам...

Раъно ювиниб келди, дадасиға уят аралаш бир қараб олдида, Нигор ойимнинг ёниға ўлтурди ва онасининг бағрида эмиб ётқан чақалоқнинг кичкина мимит қўлларини суяб ўпди.

Солиҳ маҳдум ешиниб келиб она-боланинг устида тўхтади.

— Сен мундане кейин кичкина бўлмайсан қизим, Раъно, — деди маҳдум насиҳатомуз, — шу укаларинг билан қилиб ўлтурган ишингни киши кўрса нима дейди. Иншооллоҳ уй эгаси бўлишға яқинлашиб қолдинг. Энди тош-тарозуни ҳам шунга қараб қўйишинг керак, қизим.

Раъно қизариниб онасиға қаради, яна мимит қўлни ўпишка машғул бўлди.

— Раънони эгасиға топширмағунингизча, — деди Нигор ойим, — қуюлмайдиранга ўхшайдир.

Бу сўздан Раъно уялиб, бошини чақалоқнинг бағриға тикиб олди. Солиҳ маҳдум кулимсиган қўйи даҳлизға юруб борди ва оёғини кафшиға узатди.

— Тур, ётма Раъно! — деди даҳлиздан, — гўштни онангға тўғраб бер, пиёзни арт! Анвар

¹ Пайса – тахминан 50 грамм.

аканг ҳам келиб қолар, таом асрга тайёр бўлсин!

Раъно дадасини узоғлатиб, бошини кўтарди, онасиға ўпка аралаш кулиб қаради. Унинг бу қарашидан онасининг бояғи сўзига қарши ризосизлик онглашилмас, балки шодлик маънолари ўқулур эди. Дарҳақиқат, эру хотин ораларида ўткан икки калима сўз шу оила гулшанида ўскан Раънонинг истиқболини очик белгилар эди. Нигор ойим “Раънони эгасига топширмағунингизча...” деб гарчи бир мунча кўполроқ таъбир билан бўлса ҳам “Раънонинг эгаси” борлиғини сўзлар, Раъно эса “егаси”нинг ким эканлиғини яхши билгани ва уни қанот қоқиб қарши олгани учун жоду кўзида ризосизлик эмас сурур маънолари ўйнатар эди.

Дадасининг – “Анвар акан ҳам келиб қолар, таоминг асрга тайёр бўлсин!” жумласи Раънога яна очик, яна равшан таъминот берар эди...

2. АМИР УМАРХОННИНГ КАНИЗИ

Солиҳ махдум 1230-1290-нчи ҳижрий йилларда “Хўқанди фирдавсмонанд”да яшаган бир муаллим ва имом, ўз замонасининг истилоси билан айтканда “мактабдор домла”дир. Солиҳ махдум синфи жиҳатдан уламо оиласига мансуб бўлиб, бобоси Олимхон ва Умархон даврларида муфтилик, қозилик мансабларида хизмат қилган, отаси эрса Қўқоннинг Мадали (Муҳаммадали) хон мадрасасида неча йиллар мударрис бўлгандир. Қисқаси махдумнинг ота-боболари хонлар қошида мумтоз ва халқ назарида “шарафлик ва муҳтарам” мавқийни ушлаб келганлар. Бироқ бу мумтоз силсила бизнинг махдумгача етиб келалмай, Мамадалихоннинг қатли билан бирга кесилган, бунинг можароси эрса қуйидағичадир:

Туркистон хонлиғи тарихидан хабардор кишиларга маълумдирким, Амир Умархон охир умрида ўз саройидаги ёш канизлардан бирига муҳаббат қўядир. Каниз ёш бўлганлиғи ва балоғатка етмаганлиғи учун уни никоҳига ололмай вақт кутадир. Шу кутиб юриш йилларида Умархон муродига еталмай вафот қиладир, бояғи каниз қиз балоғатка эришадир ва бир хуснига ўн хусн қўшулиб отанинг боласи бўлган Мадалихонни ҳам ўзига ошиқ қиладир. Ўз саройида ўскан бу қизни ёш хон ҳамиша кўз ўнгида юритса ҳам бироқ... тарихнинг бизга хабар беришига қараганда Мадалихон шу қизнинг дардида неча йиллар ёнадир. Чунки уламолар бу гўзални Мадалига она мақомида ҳисоблаб, нима учундир хоннинг орзусиға қўндаланг келадилар:

“Отангиз, агарчанди канизни ўз никоҳларига олмаган бўлсалар ҳам ва лекин балоғатка эришкач олармад деб ният қилганлар. Бинобарин бу каниз сизга она мақомида, шарийат рухсат бермайдир!” дейдилар.

Мадалихон бу фатводан кейин дардини ичига ютишға мажбур бўлиб, аммо иккинчи тарафдан ўзининг орзусиға қарши борган уламони секин-секин “илмий” ишлардан олиб улар ўрниға янгиларини қўя бошлайдир. Ўз орзусиға замин ҳозирлағач, бир неча йилни ўтказиб, яна уламоға шу тўғрида фатво сўраб мурожаат қиладир. Табиий, яқиндағина оғзи ошқа еткан янги уламолар ўз валийи неъматлари бўлган Мадалихонға хиёнат қилмайдирлар-да:

“Ба назди мужтаҳидини киром асли эътибор ақди шаръийдир¹. Отангиз марҳум – никоҳланаман деб айткан бўлсалар ҳам никоҳландим, деб айтмаганлар. Бас, амиралмўминин мазкурани худ нафслари² ақди шаръий³ қилсалар жоиз ва дурустдир. Валлоҳи аълам биссаваб” деб фатвономани “бинни муфти марҳум”, “бинни мударрис марҳум, “бинни Хўқандий марҳум” – мухри баҳайбатлари билан қалашдириб берадилар ва Мадалихон тўй ва томошалар билан мурод-мақсадиға етадир...

Кимларнинг воситаси биландир мазкура гўзал канизнинг таърифи Бухоро амири – амир Баҳодир – (Ботур) хонға етиб ул ҳам илгаридан ҳалиги канизга ғойибона ошиқ бўлган эди.

¹ Хурматга лойиқ дин алломаларининг назарича, асосий эътибор шарият қонунларига қаратилиши керак.

² Ўз нафслари

³ Шаръий никоҳ

Аммо қайси йўл билан бўлса ҳам канизни кўлга киргиши фикрида бош оғритиб, нос чакиб юрган Баҳодирхон кулоғига бу хабари жонсўз етиб думоғидан дуд чиқадир ва дарҳол Бухоронинг забардаст уламо, муфти, аълам, ҳоказо ва ало-ҳозалқиёс пешволарини ўз хузурига чорлаб, дарғазаб воқияни сўзлайдир ва улардан дарҳол бир “фатвойи баҳайбат”ни талаб қилганида уламои киром ҳам дарон ботаҳорат-бетаҳорат, масалани эшитар-ешитмас фатво ёзадиларким:

“Бир жамоа мўминларга амир бўлган зотнинг вазифаси шаръийси шулдурким, исломда устивор турғай, аҳкоми исломни камокон¹ ижро қилғай. Ҳар бир амириким аркони исломдан заррача юз ўгурса ул кимарса жамоаи ислом устига амир эмас шарирдир². Наузанбиллаҳким Фарғона ва Туркистон мамлакатининг алҳол³ амири бўлган Муҳаммадалихон волидининг манкуҳаси⁴, яъни волидаи айни ва ризўисини⁵ ўз акдиға олибдир, наузанбиллаҳи, наузанбиллаҳи. Оят ва аҳодиси шарифа ва ба чаҳори мазҳаб ва ба назди мужтаҳидини киром ва уламои зул-аҳтиром муттафақун алайҳи кофирдир. Казолика⁶ ўшандоғ муртаднинг қатли аввало дигар ислом амирларига ва баъд аз барча мўминларга фарзи айнди!”

Дарвоқиб “холисона” бу фатвога амир Баҳодирхон “бетарафона” қиймат бериб, “дин йўлида холис бир жиҳоди акбар” деб жамиъи кўшунлари билан Фарғона устига юриш қиладир. Амири Баҳодирнинг бу “холисона” жиҳоди Туркистон хонлиғи томонидан қандай муқоваматларга⁷ учради ва икки тарафдан қанча бошлар кесилди, албатта бу тўғрида бизнинг ишимиз йўқдир. Фақат бу можародан бизга кераклик нукта шундаким, натижада Мадалихон шикаст топди, ҳам амири Баҳодирхон томонидан қатл қилинди. Мадалихонга фатво ёзиб берган Қўқон уламоларидан бир нечалари ҳад урулдилар⁸ ва бир нечалари қочиб қутулдилар. Амири Баҳодирхон бўлса Фарғона ҳукуматиға ўз кишисини қўйди, фатҳу нусрат билан канизни олиб Бухороға қайтди.

Мақсадға келсак Мадалихонга фатво ёзиб беришда иштирок қилган ва Баҳодир томонидан ҳас урулган уламоларнинг бири шу бизнинг Солиҳ маҳдумнинг отаси эди. Ҳад урулгандан сўнг кўб яшолмади, ўлди ва шунинг билан бу оиланинг бурунғи имтиёз ва шарафи ҳам битди. Чунки мундан сўнг Туркистон тахтига ўлтурган хонларнинг ҳаммалари деярлик Бухоро амирининг ҳимоясида каби эдилар. Ва Мадалихоннинг фатвосига иштирок қилган уламолар ҳамиша эътиборсиз, мардуд бўлиб⁹ қолдилар.

3. МАҲДУМНИНГ УЙЛАНИШИ ВА МАКТАБДОРЛИГИ

Солиҳ маҳдум отасининг вафотида йигирма ёшлиқ талаба эди. Отаси марҳум бўлгандан сўнг ўзидан бир неча ёш каттароқ оғаси Марғилонга имом бўлиб оиласи билан кўчиб кетди. Солиҳ маҳдум онаси ва ўн олти ёшлиқ Наъима исмлиқ синглиси билан Қўқонда қўлди. Бирар жойдан келим бўлмаганлиқдан бу оила кўб тангликка тушиб охирда Солиҳ маҳдум таҳсилни тарк этишка, қорин тўйдирарлиқ бир касб излашка мажбур бўлди.

Албатта Солиҳ маҳдум оғирроқ касбни уҳда қилолмас, иморатка бўлса соқоли чиқмаганлиқдан яролмас эди. Кўб озор чекиб ниҳоят қориндош-уруғ ва маҳалла кишиларининг кенгашлари билан ўз уйига мактаб очди, маҳалладан беш-ўнта бола йиғди ва енг шимариб

¹ Бекаму кўст

² Шарир - зараркунанда

³ Ҳозирги

⁴ Никоҳли хотин

⁵ Ўз ва эмизган онасини олибдир... (муал.)

⁶ Шунинг учун

⁷ Қаршилиқ

⁸ Ҳуқуқсизлантириш

⁹ Ҳайдалмоқ

мактабдорликқа бошлади.

Бир неча йил мактаб ривожга минмади, яъни болалар ўн беш-йигирматадан нарига ўтмай, “панжшанбалик” аранг ит азоби рўзгорга етиб турар эди. Махдум ва оиласининг шундан бошқа даромад манбаълари бўлмагани учун ҳар ҳолда, яна шунга қаноат қилмоққа мажбур эдилар.

Ўғул йигирмага, қиз ўн бешка етдими – оналарнинг дарди келин ва куяв савдоси бўлиб қоладир. Шунга ўхшаш махдумнинг онаси Моҳлар ойимнинг касали гўё “дард устига чипқон” эди: махдумнинг ёши йигирмадан ошти, Наъима ҳам ўн саккизга тўлди, яъни келин ҳам керак, куяв ҳам. Наъима тўғрисида ташвиш йўқ, ҳусн, одоб, юмиш, ҳаммасидан кўнгил тўқ, бек бўлмаса – бекзода, мударрис бўлмаса – мукаррир¹.

Аммо махдум масаласи бир оз мушкилроқ эди: топиш, тутиш маълум, отасидан қолгани фақат ички-ташқи ҳавли, мундан бошқа ҳеч гап. Бас, Моҳлар ойим ўз тириклигида махдумнинг “бошини икки” қилмаса, ўзидан сўнг унинг уйлани олиши амримаҳол. Шунга кўзда тутиб Моҳлар ойим махдумнинг уйланишига мазкура Наъимани восита қилмоқчи бўлди. Яъни Наъимани узатиб эвазига узатилган жойдан келин олмоқчи эди. Қарши куда бўлмоқ учун қизлик ва ўғуллик ҳавлини учратиш ва бунинг устига “наслу насабда текислик”, олинадирған келиннинг силлиқина бўлиши – ана шундай мушкилотлар орқасида икки йил чамаси Наъиманинг умри сарғайиб ўтди. Юрт эмасми, дегандек юртчиликда юрак оғриғига даво топилмай қолмас. Шунга ўхшаш Моҳлар ойимнинг яраси ҳам ниҳоят учунчи йилда давосини топди:

Хон ўрдасининг мутаваффо² мирзоларидан биттасининг мадрасада ўқуб юрган ўғли бор эди ва уйда чакич чайнаб ўлтурган ўн олти ёшлиқ қизчаси ҳам бор эди. Бу оила Моҳлар ойимнинг таклифини маълумамнуният қабул этди. Чунки “ўхшатмай учратмас” дегандек нариги тараф ҳам Моҳлар ойимнинг биттаси эди. Совчилар Наъимани ёқтириб Моҳлар ойимнинг таклифини қабул қилиб кетдилар. Моҳлар ойим марҳум мирзонинг уйига қиз кўргали бориб ул ҳам “қизи жажжигина экан” деб келди. Куявлар кўрулиб улар ҳам зарарсиз топилдилар. Шарту шароит сўзлашилди: икки орада қалин-палин деган гаплар йўқ, ҳар ким ўз улушига тушкан ош-сувини қиладир, келинни ўраб-чирмаб оладир, вассалом.

“Ҳай этти, ҳуй этти, икки коски тўй этти” деганларидек ҳар икки тўй ҳам бир ҳафта ичида ўтти, Наъимахоним уёққа кетиб, Нигорхоним буёққа келди. Шундай қилиб Солиҳ махдум хотинлик бўлди.

Солиҳ махдумнинг мактаб иши ҳам учунчи йилдан бошлаб бир оз жонланган, болалар ҳам ўттуз-қирққа еткан эдилар.

Солиҳ махдум ўттуз ёшларга борганда мактабдорлиги ҳам яхшигина шуҳрат топадир, шогирдлар сони бир юзга етадир. Меҳмонхона торлик қилганликдан мактаб учун махсус бино ёпадир, имло, иншо ва ҳуснихат машқи учун алоҳида хона айирадир. Махдум ёлгин шунинг билангина қаноатланмай хотини Нигорхонимни ҳам ишка соладир, яъни унинг саводини тузатиб “отин биби” қиладир. Икки-уч гузарнинг қизлари Нигорхонимнинг сабоғига йиғиладилар. Қисқаси, махдум мактабдорликда яхши шуҳрат қозонганидек, уй-рўзгорини, юриш-туриш, кийим-солим ва бошқа тарафларини ҳам тузатиб оладир.

Қирқ ёшларида маҳаллага имом бўладир ва мактабини яна ҳам кенгайтириб шу даҳанинг ҳар бир табақаси ичида “устоз мулла Солиҳ махдум” бўлиб таниладир. Масалан, ўзида савод чиқарган косиб, савдогар, муллабачча (мадраса талабаси) ва шунингдек янги бўғимларга устозлик унвонини оладир. Ҳатто кейинги вақтларда унинг шогирдларидан хон ўрдасигача бориб кирганлари бордирким, махдумнинг бу муваффақиятини бошқа бобларимизда ўқурсиз.

4. МАХДУМНИНГ БАЪЗИ ХИСЛАТЛАРИ

¹ Ассистент

² Вафот этган

Юқоридан ўқуғучиға бир даража онглашилган бўлса керакки, яқин йигирма йиллардан бери махдумнинг махдумнинг келими шаҳар ёки қишлоқ сўраб турган бир бекча бўласа-да, ундан қуйроқ, ҳар ҳолда шаҳар мадрасасида дарстўлик қилиб, вақфни ўз қабзига¹ олган бир мударриснинг тушимидан албатта қўб. Келимнинг шу йўсун яхши бўлишиға қарамасдан унинг табиъатида ҳарчанд тиришилса ҳам махтаб бўлмайдиған хусусиятлар бор: хасисликка ўхшаған ҳолат, тамаъгирлик каби одат, ичқоралиқ сингари ҳаракат ва амсоли...

Ёш чоғида отаси ўлиб, қаттиғчиликда ўсди, унинг баъзи ярашмаған ҳаракатлари балки ўша қаттиғчиликнинг руҳка сингиб қолған ёмон таъсиридир. Ҳар ҳолда бизнинг мундаги вазифамиз махдумни таҳлил қилиш эмас, балки унинг шахсига хиёнат ва бўҳтон қилишдан сақланиб, яъни ортдирмай ва камитмай ўқуғучиға бутун тақдим эта билишдир.

Ойни этак билан яшириб бўлмайди. Махдумнинг хасисликка ўхшаш ҳолатлари албатта бор эди. Махдум топиб-гутмаған йилларда бу ишни йўқликдан қилади, десак-да кейинги вақтларда ҳам шу одатини тарк этмагани учун табиъаида бир мунча хасислик бор экан, деймиз.

Қўйлак-иштоннинг аксар етти-саккиз жойидан ямоғи бўлади. Етти қишдан бери гуппи – чопон янгилагани маълум эмас, фақат қиш келиб кеткан сайин алак гуппининг енги ўзгарибкина туради ва астари йил сайин янгидан-янги ямоқлар билан бойийди, шу гуппи бутун умрида биргина мартаба ва шунда ҳам махдумдан берухсат аммо, Нигор оғимнинг зўри билан тоғораға тушиб чўмилди. Бу кунда бўлса тўрт йил бурунги ғусли, етти йиллик туси, турлик-турлик ямоғи билан саккизинчи қиш махдум поччасиға содиқона хизмат қилиш учун бўғжоме ичида ўзига куч йиғиб ётади. Маҳалла кишилари махдумнинг бу чопониға “молтопар” деб исм берганлар, гуппи кийилиб чиқилган кун махдумга сездирмай “молтопар савдодан қайтибти... ҳали бақувват, иш қилиб ямоққа чарчамасанг яна ўн йиллингми, Мамарайим!” деб кулишадирлар.

Қисқаси: беш-олти қайта бошлатилиб қўнжи бир қаричға келган айбаки² маҳси, чарми уст-устига уюлиб ердан уч эллик чамаси кўтарилган икки чорак вазнлик кафш, ёши маҳалла кишиларининг қўбларига маълум бўлмаған, ҳарчанд эҳтиён қилинса ҳам неча жойидан попилтириғи осилган оқ-бўз салла маҳалла кишиларининг эрмакларидандир. Булардан бошқа ҳайит кунлари ва тўйлардагина кийилардиған банорас тўни, совуқ қаттиғроқ бўлганда ичидан киядиған адрас гупписи ҳам бор. Маҳалла кишилари банорас тўнни “зарурат” деб атаған бўлсалар ҳам, адрас гуппиға ҳали ном қўйғунча йўқлар, чунки бунинг дунёға келганиға фақат тўрт-беш йилгина бўлгандир.

Кези келганда махдумнинг ёзлик кийимларини ҳам бир сидра айтиб кетайлик: йўллуқ, қизил қалами бўздан яхтақ, оқ бўздан жиҳақ ёқалиқ кенг қўйлак (чунки тор бўлса йиртилади) ва лозим (яъни иштон) ҳамда сарпойчан кийишка енгилча сағри³ кафш, аммо салла қишин, ёзин битта.

5. ОИЛА ВА КИШИЛАР БИЛАН МУОМАЛА

Махдум оиласини ҳам кийим-кечак важдан ўзи каби тутар эди. Кийим-кечакдагина эмас, ҳатто озиқ-овқат тўғриларида ҳам унинг анчагина келишимсиз қилиқлариға йўлиқилар эди. Масалан, бир ой тўлмасдан кир ювишға руҳсат бермас, агар Нигор оғимнинг бир ойсиз кир ювганини кўриб қолса – “кийимни тоғорада чурутасан!” деб ғовға солар эди. Икки ҳафтасиз паловни қўрмаслар (озодлик ошлари албатта мундан мустасно), қўб овқатлари убра, туппи, мастаба, қўғурма шўрба бўлар эди.

¹ Тутам, чангал

² Мол терисидан ишланган сифати паст чарм

³ От терисининг дум томонидан тайёрланган чарм

Нигор оймнинг қозони йўқча, елча гўшти фақат палов шарофати билангина кўрар эди. Лекин маҳдум баъзи нарсалар билан ошхонани яхшигина мўлиқдирар, масалан: шалғам, қовоқ, лавлаги. Бу тўғрида хотини ҳарчанд рад қилса ҳам қоплаб шалғам, йигирма-ўттузлаб қовоқ харид қилишини қўймас – “шалғам – Биби Фотимаи Зухранинг дуолари баракати, қовоқ бўлса ҳазрати Юнуснинг мўжизалари” деб баҳоси арзон ва лекин хосияти кўб бўлган бу маблағлар билан ошхонани тўлдира берар эди. Ҳар ҳафта бир-икки мартаба қовоқ сомса ёпдирмай қолмас, аммо – “ёғни кам сол, қовоқнинг таъмини бузадир!” деб таъкидлашни ҳам унутмас эди. Уйда нон ёпилмаганидек бозордан ҳам сотиб олинмас, чунки, панжшанбалик нон етиб, ортиб ётар, ҳатто баъзи вақтларда бозорға ҳам чиқар эди.

Маҳдумнинг ўқуғучи болалар билан муомаласи жуда яхши эди. Савоғини билмаган ёки шўхлиқ қилган болаларни ҳар қанча сўкиб, койиса, дўқ уриб, давара қилса ҳам урмас, бу жиҳат билан бутун Қўқон болаларининг муҳаббатларини ўзига жалб эткан эди. Аммо “озодлик” масаласида болалардан ҳеч кимни ҳам афу этмас, бой боласиға “озодлик” лозим бўлган бўлса албатта ундиришқа, камбағал боласидан мумкин қадар узиб олишға ҳаракат қилар; болалар Ҳафтияк, Қуръон, Сўфи Оллоёр ва шунга ўхшаш китоб бошласалар озодлик мажбурий, мактабдан маъзун¹ бўлганларнинг зиёфат қилиб маҳдумга сарупо беришлари қоидада бор бўлса ҳам, лекин аксар болалар бу тўғрида домлани – “ана-мана” билан алдаб кетарлар, сахийроқ оталар бу маросимни адо этиб “устоз”ни рози қилмасалар, аммо кўбчилик маҳдумни ранжитар эдилар. Панжшанбалик бўлса мактабнинг асос ҳаққи ва булардан бошқа “Кулёга қуймоқ – Аммага бўғирсоқ – Ёсинга юпқа” деган гаплар ҳам бўлар эди. Болалар ҳар йили бир марта “бурё пули” ва ойиға бир неча бор “супурги пули” ҳам тўлаб турар эдилар.

Маҳдум мумкин қадар болаларни ўз мактабига жалб қилишға тиришар, айниқса бой ва бек болаларини ўз қўлиға олиш учун ҳар бир чорани кўрар эди. Масалан, бой ва аъёндан бирининг ўғли бошқа мактабда ўқуб юрган бўлса уни болалар воситаси билан ўз мактабига чақирар, нима ўқуғанини, нималар билганини сўрар, бола савоғидан яхши жавоб бералмаса “сизда айб йўқ, ўғлим, устозингиз бир оз шундайроқ одам... хўб, хўб; бизнинг мактабларга ҳам келиб юринг! Мен ўзим сизни жуда дўст тутаман-да!” дер эди. Табиъий, боланинг шу кундан бошлаб ўз домласидан кўнгли совур, тез кунда маҳдумнинг мактабига келиб кирар эди. Баъзи вақт чет мактаб болалари билан шундай муомалани кўчаларда ҳам қилар ва ўғли бўлган бой ва ашрофларга ҳам жуда сертакаллуф, хоксорона салом бериб танимаса ҳам улар билан сўрашар, нечта ўғли борлиғини ва уларнинг ўқуб-ўқумаганликларини, ўқушға ихлосларини текшириб, ўзининг таълимида қўлланган энгил усулларини ҳам бир мунча тикиллатиб ўтар эди. Табиъий, маҳдумнинг бундай ҳаракатлари кўпинча фойдасиз бўлмас, мактабига янгидан-янги шогирдлар тўпланиб турар эдилар.

Ўз қаторидағи мактабдор домлаларни асло кўралмас, уларга қарши юрагида умрлик кек сақлар эди. Баъзи мажлисларда йўсуни келиб қолса – “ҳа, мулла фалончими, кўб болаларнинг умрини зойиё қияпти, деб эшитаман... шогирдларидан бир нечаси шикоят қилишиб менга келишкан эдилар... Қандай қилай, шогирдларим ўзимдан етиб ортсалар ҳам умрлари зойиё бўлмасин, дедим” дер ва эшиткучиларга сездирмай рақибини чимчилар; кези келди дегунча иккинчи мактабдор тўғрисида шу йўсун замзама сўзлар эди.

Маҳдум бўйчан, олагўшт, сийрак мўй, оқ тан, истараси иссиғ бир домла эди. Ёши элладан ошқан, соч ва соқолида бир мунча оқлар кўринар эди. Киши билан сўзлашканда, айниқса, бир нарсадан таажжубланганда сийрак ва лекин тўғри, бақувват ўскан соқолини тутамлаб ўнг кўзини бир оз қисиб қарар, одат қилгандан бўлса керак гап орасида “ҳабба” деган сўзни кўпроқ ишлатар эди. Домланинг бу “ҳабба”си нима маънода қўлланилар, ўзидан бошқа ҳеч ким билмаганидек, ундан бу тўғрида изоҳ ҳам сўрамаган эдилар. Ҳар ҳолда “ҳабба – ҳабҳали” ёки

¹ Изн олган

“ҳа, баракалла” бўлса керак. Чунки ул бир нарсадан хурсанд ва рози бўлганда аксар “ҳабба” деб юборадир.

Шу ергача бир неча саҳифаларни маҳдумнинг таърифи билан тўлдирдик. Эҳтимолки домланинг ғийбатини ҳам қилдик ва қилармиз. Лекин шунисидан хотиржамъмизки, йўқни-йўндирмадик, маҳдумнинг шаънида бор гапларнигина ёздик ва ёзармиз. Маҳдумнинг ҳамма нуқсонини ювиб кетарлик бир жумладан сўнг яна ўз ишимизда бўламиз: — нима бўлганда ҳам маҳдум ўз замонасининг энг олдинги домлаларидан, Қўқон аксариятининг саводхон бўлишлариға сабабчи устозлардан, ҳатто улуғ хизматларга киши етишдириб бергучи нодир муаллимлардан эди.

6. НИГОРХОНИМ

Нигорхоним бошда эрга ёлчимади. Аввало эрининг фақирлиғи, бойиғандан сўнг бўлса унинг зарбулмасал бўларлик хасислиги бечорани кўб йиғлатти. “Хотин кишининг боши уй ичининг оғир тоши” эмиш... Ҳозир ўзи қирқ ёшқа кирган бўлса, йигирма беш йилдан бери шу мумсик эр билан тириклик қилиб келадир. Бу кун ўн етти ёшлиқ Раъно каби қизға, саккиз ёшлиқ Маҳмуд (Раъно билан Маҳмуд орасида икки бола нобуд бўлган), олти ёшлиқ Мансур ва бешикдаги Масъудларга она бўлди.

Нигорхоним Қўқоннинг кўб хотинларига қараганда сабрлик ва қаноатлик экан. Дунёда ўз ўғлининг хасислигига чидалмаган она бўладими, ҳолбуки маҳдумнинг онаси – Моҳлар ойим ўғлининг бу қадар ихна¹ ва сиқиклиғига тоқат қилолмай норозилик юзасидан Марғилондаги ўғлининг ёниға кўчиб кетиб ўша ерда вафот этди. Нигорхоним эрса тишни-тишка кўйди, эримдан яйраб-яшнамаган бўлсам қизимдан ва олдимға кўйган ўғулларимдан ёлчирман, деб умидланди. Дарҳақиқат, сабрлик бу хоним ҳозирданоқ шу ўз олдиға кўйган болаларининг бири ва тўнғучи бўлган Раъносининг туфайлидан бир қадар рўшнолик кўриб бошлади ва ойнанинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ эканиға ишонди.

Бир ямоқчи ёки мардикорчи ўз хотинини урадир, сўкадир, тепкилайдир. Бу ҳол уларда аксар фақирлик авжиға минган кезларда воқиб бўладир. Агар ямоқчи кекирарлик даражада томоқни бопта қилса, иши ўнгидан келиб истикболи бир мунча таъминлангандек бўлса дарҳол вазият ишонмаслик равишда ўзгариб кетадир: гап-сўз жойида, хотинни уриш ўрниға орқасини силаш, сўкиш ўрниға ялиниш ва арзи муҳаббат. Хотин ҳам кечаги калтак зарбини унуткан, кина ўрниға садоқат; гўё айтарсизким, Юсуф Зулайҳоларми деб.

Юқори табақа оилаларга кириб қарасақ, мунда тамоман бошқача манзара кўрамиз: қорин тўқ, бирар нарсаға эҳтиёж йўқ, истикбол таъмин ва лекин бояғи фожиъа буларда кучлирак, шунинг каби бу фожиъалар муваққатий ҳам эмас, сабабини топиш ҳам қийин. Яхши, ямоқчи-ку ярамас тузулишка қарши бўлган кекини кўзи тиниб хотинидан олган эди. Аммо кейингиларнинг турмуш шароитлари яхши, ҳамма нарса ўз орзуларича, бас, шу ҳолда уларнинг уй можаролари ва бола-чақани ит каби сиқошлари нимадан?..

Шунга ўхшаш бизнинг маҳдумнинг ҳам ғояси бирни икки қилиш, бешни ўн қилиш эди. Яхши кечиниш учун турмас, аммо кўпайтириш учун яшар эди. Нигорхонимни урмас ва лекин урғандан беш баттар қилиб сиқар эди. Икки юз тиллодан кўб оқчаси (бу оқчаларни хусули² тўғрисида кейин сўз бўлур) ва саводлик бўлган болалар зиёфатидан кийган икки сандиқча сарпоси бор эди. Олтиндан сарф қилмағанида ҳам лоақал шу кийимлардан на хотинини ва на болаларини фойдалантирар ва на ўзини ихналиқдан қутқарар эди. Буни ҳам кўйиб турайлик, Нигор ойим йигирма-ўттуз қизни ўқутиб улардан тушкан “озодлик” ва “панжшанбалик” пулларға ҳам эга бўлолмас, ҳар кун деярлик мухтараб маҳдум поччаға ҳисобини батамом

¹ Сиртки кўринишиға эътибор бермовчи

² Ҳосил бўлиш

топшуриб туришқа мажбур эди. Махдум бунинг эвазига ҳар йил бозорнинг энг дағал бўзидан бир пар кўйлак, лозим олиб берар, янги гуппи билан ёзлик мурсакни бўлса Нигор ойим беш-олти йилсиз кўрмас эди.

Нигор ойим қисқа бўлик, писта пўчоқ тарғил кўзлик, зарча танлик, юзидаги онда-сонда чечак ўрунлари бўлмаганда ҳусндор бир хотин эди. Ўз болалари билангина эмас ҳатто шогирдлари бўлган қизлар билан ҳам жуда юмшоқ муомала қилар, ортиқча аччиғланган кезларда “бетинг қурсин” деб қошини чимириб олар эди. Эрига ўхшаш “озодлик” учун болаларни сиқмас, билъакс “бўшлиғи” учун ўзи махдум томонидан сиқилар эди. Оз ва маънолик қилиб сўзлар, хотинлар билан муомаласини бошқа отинбибилардек юқоридан туриб қилмас, соддача суҳбатлашар эди. Хотинлар махдум домланинг баъзи қилиқларидан кулишсалар ҳам Нигор ойимнинг орқасидан ғийбат сўзламаслар, олдида қандай ҳурматласалар кейинидан ҳам ўшанча эҳтиромлаб, унинг махдумдек зикна кишининг қўлига қарам бўлганига ачиниб “пешана-я айланай, қолу бало” дейишар эдилар.

7. РАЪНО

Исм билан жисм аксар бир-бирисига мувофиқ тушмайди. Меним ёш вақтим, айниқса, гўзаллик қидирган мағрур чоғларим эди. Оиламизда, бошқа ердами баҳарҳол хотирамда яхши қолмаган, Лола отлиғ бир қизнинг чеварлиги тўғрисида сўз бўлди. Мажлис аҳли менга яқин, яъни улар олдида ҳусндан баҳс очиш уят бўладирган кишилар эдилар. Шунинг учун менга Лоланинг чеварлигидан кўра муҳимроқ бўлган “ҳусн”и масаласида изохот сўрашнинг имкони бўлмади. Лекин Лола исмининг остида бир малакни кўрган – “Лоланинг исмига ўхшаш ҳусни ҳам бор” деб ўйлаган эдим. Шу кундан бошлаб Лолани кўриш ҳажрига тушдим. Бўйи еткан қизларни кўра олиш бу кунларда ҳам амри маҳол бўлганидек, мундан ўн йиллар илгаридан яна мушқилроқ эди. Неча вақт “ҳижрон ўтида ёниб” кўча пойлаб, ниҳоят, Лолани сув олиш учун кўза ушлаб кўчага чиққан ҳолатда учратдим. Бурнидаги булоқисидан бошқа (агар булоқи ҳуснга қўшилса) “Лола”ликка арзийдирган ҳеч гап йўқ эди.

Яқиндаги бир боладан сув олғучининг ким эканини сўраган эдим:

— Лола опам, — деди.

Боланинг талаффузи менга “Мола опам” бўлиб эшитилди. Бир неча кунлар бу қизнинг отини “Лола” деб қўйганлари учун аччиғланиб юрдим. Чунки, афу этасиз, ўша кезларда аччиғланишга ҳаққим бор эди...

Аммо Раънонинг исми – жисмига ёхуд ҳуснига жуда мувофиқ тушкан эди. Мен рассом эмасман. Агар менда шу санъат бўлганда эди, сўз билан билжираб ўлтурмас, шу ўрунда сизга Раънонинг расмини тортиб кўрсатар, кўяр, фақат менга Раъно гулининг сувигина кўпроқ керак бўлар эди.

Солиҳ махдум хасис, таъмагир, ҳар ҳолда сажияси эътибори билан уни яхшилар каторига қўйиб бўлмайди. Ва лекин табиъат хасис эмас, тикандан гул, аридан бол яратаберадир. Шунга ўхшаш тиканлик ёғочдан хуш ислик, латиф кўрунишлик Раъно яратилган эди.

Бизнинг ўзбекларда, айниқса Қўқонга махсус бир тус, сарикқа мойил бир тус бор. Лекин бу тусни кесдириб сарик деб бўлмайди. Чунки биз оғриқ кишининг тусини сарик деймиз. Зарча, заъфар туслари ҳам бунга дағаллик қиладилар. Таъбиримиз кўпол тушмаса бу гўзал қиз, оч раъно гулининг тусида ёки оқ сарик тусда яратилган эди. Аъзода ўскан тукларга ҳам ҳалиги туснинг таъсири бўладир. Раънонинг сочи гунгурт-қора, яъни қуёшсиз жойларда қора кўринса ҳам қуёшда бир оз сарғиш бўлиб кўринар эди. Шунга ўхшаш Раънонинг кўзида ҳам бунинг асари кўруладир: мудавварга¹ мойилроқ жоду кўзи кишига қаттиқ қараганда қоралиқдан

¹ Тўгарак

бошқача яна бир турлук нур сочар эди. Кипраклари остида нафис бир сурма доираси бор эди. Қоши туташ каби кўринса ҳам кўндаланг ётқан икки қилич орасини нафис бир куюлиб кўтарилиш ажратиб турар эди. Бурни ҳеч бир мунаққидга беришмаслик мутаносиб, ҳар замон уялиш табассумига ҳозир турган нафис иринларининг юқориғи қисмида сезилар-сезилмас туклар кўқарган эди. Юзи чўзиқ ҳам эмас, ой кулча ҳам деб бўлмас, кишига кулиб қараганда қизил олма остларида иккита замма равишлик шакл ҳосил бўлар, гўё бизга чин раъно гули очилган ҳолатда кўринар эди. Сочлари жуда қуюқ, саноксиз кокиллар Раънонинг орқа, ўнгини тутиб ётар, қадди узунлиқ билан қисқалиқнинг ўртаси, дўндик бармоқларининг жимжилоғида хина гуллари, ҳар ҳолда бу қиз ёлғиз Қўқоннинггина эмас, умуман Фарғонанинг куйларига кўшулиб махталадирган гўзалларидан эди.

Раъно Нигор оймнинг тўнғучи, бу йил ўн етти ёшни тўлдурадир. Саводни отасидан ўқуб, ўн тўрт ёшида ибтидоий мактаб прўграмида бўлган барча дарсларни битирган, масалан: диний қисмдан – “Ҳафтияк”, “Қуръон”, “Чаҳор китоб”, “Сўфи Оллоёр”, “Маслаки муттақин”, адабиётдан – Навоийнинг барча асарлари, девони Фузулий маъа¹ Лайли Мажнун; Амирий, Фазлий ва шулардек чиғатой-ўзбек катта шоирларининг асарлари; форсийдан – Хожа Ҳофиз Шерозий ва Мирзо Бедил, хусни хат, иншо ва бошқалар. Бу кунларда бўлса бир томондан қизларга сабоқ бериб онасиға кўмаклашса, иккинчи тарафдан отасида кофия (араб наҳв ва сарфи) ҳамда Шайхи Саъдийнинг “Тулистон”идан дарс оладир ва шунинг қаторида ўзи яхши кўрган чиғатой-ўзбек шоирларининг бадиъа асарларидан алоҳида бир мажмуъа тузиб юрийдир. Баъзан “овлоғроқ жойларда” ўзича манзумалар тўкуса ҳам, бироқ буларнинг иси ўзидан четка чиқмайдир. Агар тўқуған шеър ёки манзумаси ўзига маъқулдек тушса фақат бир кишигагина кўрсатиб оладир. Ва ул киши ҳам бу сирни четка чиқармайдирган ишончлик ўз кишиси.

Қисқаси биз юқорида Раънонинг шеърий бир хуснини кўрганимиздек уни фазл ва заковатда ҳам ўткан хон замонлари асрининг нодир учрайдирган якто фозила қизларидан санаймиз ва санашға ҳам ўзимизда мажбурият ҳис этамиз.

Раъно қанча жиддий бўлса ҳам яна унда болалик табиъати бутун кўйи сақланадир: укаларининг ўюниға комил ҳуқуқли бир аъзо тариқасида иштирок этадир, онасининг кўзини чалғитиб ўқуғучи қизлар билан жанжаллашиб оладир, қизлар сабоқларини билмасалар аразлаб, уларни ўқутмай ташлаб кеткан чоғлари, арзимаган гапдан тез мутаассир бўлган кезлари кўб бўладир. Раъно ўзининг мундай ҳаракатларига қарши онасидан яхши-ёмон мукофот олмаса ҳам, кўпинча отасидан танбиҳ эшитадир. Койиш эшиткани учунгина эмас уй-рўзғор тўғрилида онасини сиқиб ушлаганидан ва фоҳиш танглигидан² ранжиб отасини унча хушламайдир. Отасидан аччиғланган кезларда онасиға жиддий қилиб: “Ҳамма айб ўзингизда, отамдан кўра тузукроқ эрни топиб тегсангиз мунчалик қийналишиб юрмас эдик” деб бўғилган Нигор оймни курдурадир.

Каттиғ ранжиган бир кун отаси – Солиҳ маҳдумга бағишлаб қизиқ бир ҳажв ёзган ва “ўз кишисига” кўрсатиб уни кулдурган эдиким, биз кулгулик учун бу ўрунға бир неча мисраъини кўчирамиз:

Ёғлар тўқилса ерга ётиб ялар тақсирим, Бўлса
бозорда пастлик сотиб олар тақсирим. Меним
учун бир зирак, Раънобонуға жевак³, Деса ойм
– “Не керак?!” юмма талар тақсирим.
“Қулоқ тешиш фазл эмас, пулни топиш ҳазл эмас,
Жевак тақиш фарз эмас!” ғавғо солар тақсирим.

¹ Билан

² Ортиқча сиқув

³ Қизларнинг бу кунда истеъмолдан қолган кўкрак зийнати (муал.)

Мухтарам ўқуғучини қаҳрамонларимизнинг бир қисми билан танишдиришни шу ерда тўхтатамиз. Уларнинг ички ва ташқи табиъатлари яхши ешилмаган бўлса ҳикоямизнинг давомида яна ҳам очилиб ва кенгайиб борар, деб ортиқча тафсияга киришмадик.

8. БИР ЎРДАЛИҚ

Махдумнинг ҳавлиси уч қабат эди. Кўчадан биринчи қабатда меҳмонхона, мактабхона ва машқхона эди. Иккинчи қабатда мураббаъ, ярим таноб чамаси боқча, бунда шафтолу, олма, анжир каби мевалик дарахтлар ва бир неча кекса сўри тоқлар қулп уриб ўсқан эдилар. Махдумнинг болалар кучидан яхши фойдалангани учун бўлса керак, боқчанинг ҳар бир қариши бўш қолмаган, унда ҳар турлук кўкатлардан бор эди. Ўртадаги сўрининг ости бир ярим газ кўтарилиб ишланган суфа, суфанинг уч тарафига ёз гуллари экилган, райҳон ва бошқа чечаклар атрофка ўз атриётларини онқитиб ётар эдилар. Биринчи қабатдан киргач боқчанинг суфасига ҳамда ичкарига юруладирган йўлчалар бор эди.

Ҳозир мезон ойининг иккинчи ҳафталари, боқчанинг мевалари етилинқираган, айниқса сўридаги қора ҳусайни узумлардан гўё боллар томиб ётар эди. Йўлчаларга сув сепилган, суфага гилам солинмаса ҳам гуллик кийиз тўшалиб, уч тарафига кўрпачалар ёзилган эди.

Махдум этни уйга бериб чиқгандан кейин икки соат чамаси хуснихатдаги болалар билан шуғулланди, орадан “абжод” сўзини дуруст ёзиб чиқарган бир боланинг қўлини боғлаб уйга юборди. Бола уйдан “қўл ешар” олиб келгандан сўнг ҳаммага жавоб бериб бу кунги вазифасини тамомлади.

Махдум машқхонадан чиқиб ичкари киришга адим узган ҳолатда дарбозадан сипохи кийимда бир киши кирди ва махдумга табассум билан салом бериб яқинга юриб келди. Ўрданинг девонхона хизматчилари кийимида бўлган бу кишини махдум ўз умрида биринчи мартаба кўрар эди. Жавоб саломдан кейин сизланиб меҳмонни меҳмонхонага бошлади. Меҳмон ҳам такаллуфланмай домланинг орқасидан меҳмонхонага кирди, ўлтуришдилар, сўнг фотиҳа ўқулди. Ўрдалиқ табассум ичида махдумга қарагандан сўнг йиғиштирилиб олди.

— Хато қилмасам жаноблари мирзо Анварнинг устозлари бўлсалар керак?

— Фақир...

— Уй ичлари билан хўб саломатмилар?

— Алҳамдулиллоҳ.

Махдумга кутулмаган равишда меҳрибон муомала қилғучи бу ўрдалиқ қирқ ёшлар чамасида, узун бўйлиқ, қора узун соқоллиқ, симоби салласининг пешини туширган қорача туслик бир йигит эди.

— Каминалари ҳам, — деди ўрдалиқ, — мирзо Анвар билан бирга девонхонада ишлайман. Балки қулоқларига чатилган бўлса керак, исмим Султонали мирзо...

— Хўб, хўб, — деди қулиб махдум, — Анвардан эшитканим бор эди, жанобларининг тавсифларини эшитканман. Начук худо ёрлақади? Фақирхонага ташрифлари билан бисёр хушнуд бўлдим.

— Адабсизлик бўлса ҳам, — деди мирзо Султонали, — муборакхоналариға бостириб келдим. Бунга ҳам буродарим мирзо Анварнинг муҳаббати мажбур қилди.

Султонанининг бу кейинги сўзи мақсадни бир даража домлаға онглата ёзди. Кайфланиш, ҳузурланиш махдумнинг юзида ўрунлашқан эди. Кўзини қисинқираб Султоналига қаради.

— Хўб, хўб, — деди махдум, — мулла Муҳаммад Ражаб марҳумнинг ўрниға бош мунший таъйин қилиндими, қўлим тегиб бу тўғрида Анвар билан сўзлашолмадим?

— Ҳозир таъйин қилинғунча йўқ, эрта-индин таъйин қилинар, деб турамиз.

— Кўб яхши, номзадлар бордир?

— Бор деди Султонали, — бир неча номзадлар ҳазрати хонға манзур қилинганлар,

жумладан шоир Мадҳий, мулла Шаҳодат муфти ва бошқа яна бир нечалар. Масмуъингиз¹ бўлса керак, гарчи ўзи ризолик бермаса ҳам бир неча мирзолар шогирдингиз мирзо Анварнинг ҳам номзадни холис ариза билан жанобга манзур қилган эдик. Умид Худодан, ёрлиғ мирзо Анварга қойим² бўлур, деб турамиз.

Махдум соқолини тутамлаб шипка қаради. Гўё Султоналининг кейинги икки жумласига қайси йўсун муқобала қилишдан ожиз эди.

— Бир неча яхшиларнинг Анварга бўлган ҳусни таважжуҳларини³ эшиткан эдим, — деди махдум миннатдор оҳангда, — аммо фақирга шуниси мушкилроқ кўринадирким, башарти Анвар бош муншийлик вазифасига ёрлиғ олгундек бўлса, бу лавозимотни адо қила олурми, каминанинг назаримда бош муншийлик алахусус ул жанобнинг ҳузурларида беҳад улуғ ва мушкил кўринадир?

Султонали енгилча кулиб қўйди:

— Бош муншийлик лавозимоти борасидаги фикрингиз дарҳақиқат тўғри, — деди, — аммо мирзо Анварнинг уҳда қила олиши муҳаққакдир. Зеро, Анварнинг бу борадаги истеъдоди жанобларидан кўра каминага маълумдир, бу тўғридан хотиржамъ бўлсинлар.

— Дарвоқиб, Анварга кўб меҳнатим сингган, — деди махдум маҳтанғансумон, — бир қариш ёшидан бошлаб каминанинг таълимида ўсти, ўз кўлимда тарбия топқан неча юз, балки минглаб шогирдларим ичида кўб таважжуҳим шу болаға бўлди. Ушбу сабабдан ҳам мунчалик мустаъид⁴ бўлган бўлса ажаб эмас, деб ўйлайман... Ва лекин ҳолоғи⁵ сўзим шунинг учундирким, фазли ва истеъдоди кофий⁶ бўлса ҳам ёшлиқ, кам тажрибалик қилмасмукин, деб мулоҳаза қилурман.

— Бўстони маърифат ва гулшани ҳақиқат, — деди Султонали, — Имоми Аъзам раҳматуллоҳи алайҳи ўн ёшларида дарсгўлик қилиб ва ҳоказо кутуби мутабаррака таълифотиға ҳам ибтидо қилган эканларким⁷, бу каромат жанобларидан пўшида эмасдир. Бас, индалъуқало⁸ ёшлиқнинг ҳеч бир нуқс ва аҳамияти йўқ, аммо фазлу заковат лозимдир. Масалан, каминангиз таҳсилда “Ақоид”ғача бордим ва қарийб ўн йилдан бери мирзолик қилурман. Ўз ҳунаримда яхши тажриба ҳам орттирдим, шунинг бирла бирга нафсиламрни иқрор этишка мажбурманким шогирдингиз мирзо Анвардан кўб даража куйидаман: таҳрирда⁹, тақрир¹⁰ ва фароиз¹¹да Анварингизнинг ёрдамиға муҳтожман. Ҳолбуки ёшим ундан баробар катта, мен ўқуған дарсларни эҳтимол Анвар ўқумаған... Анварнинг заковатиға ёлғиз мен эмас марҳум мунший мулла Муҳаммад Ражабнинг ўзи ҳам таҳсин қилар, ажойиб ўғлон деб қўяр эди. Меним мирзо Анварни бу ўрунға саъи қилишим бўлса бир ғараз юзасидан эмас, холисонадир. Агар ғаразға ҳисобланса, масалан: “Бирарта ноаҳлнинг қўл остида ишлагандан, аҳлининг жағида тишланган маъқул” сўзига биноандир. Лекин мирзо Анвар нима учундир биз бир неча мирзоларнинг раъйимизга қарши тушиб, биздан ранжиб юрийдир. Ҳатто жанобға бир ариза киргизиб, меним номзадим янглиш кўрсатилибдир, мен бу вазифани уҳда қилолмайман, деб узр баён қилмоқчи эмиш. Унинг бу йўсун иноди нима учун, билалмадик... фақир, оғайнилар тарафидан гарчи адабсизлик бўлса ҳам ҳузурларига илтимос учун келдим. Аввало мирзо Анварга оталиқлари, соният устозлиқлари бор. Сиз жаноб тарғиб қилсангиз ва кенгаш берсангиз қабул қилар, деб ўйладик.

¹ Эшитилган

² Қарор

³ Ўйтибор

⁴ Қобилиятли

⁵ Ҳалиги

⁶ Етарли

⁷ Табаррук китоблар ёзишға ҳам бошлаған эканлар

⁸ Оқиллар наздида

⁹ Ёзиш

¹⁰ Матннинг мазмунини тушунтириш

¹¹ Мерос илми

— Ҳабба! — деди маҳдум хурсандлик билан, — бу тўғрида яхши сўзлашмаган эдик, сўзлашармиз, иншооллоҳ кўнар.

— Саломат бўлингиз тақсир.

Маҳдум соқолини ушлаб кўзини қисди:

— Боя пешин асносида, — деди, — қавмлар каминадан истифсор¹ қилишдиларким, “ўғлингиз Анвар мунший таъйинланар эмиш, ушбу ахбор тўғрими?” деб... Мазмуни шаҳарга ҳам машҳур бўлган экан-да?

— Балки, — деди кулиб Султонали ва бир оздан кейин оҳиста сир йўсунида қилиб сўзлади, — ўрда ичида бир нечаларимиз устоз мулла Муҳаммад Ниёз домлаға² ва ҳарамдан Оғача ойимға³ Анвар тўғрисида илтимос қилишдиқ. Шунинг учун мирзо Анварнинг бош мунший таъйин қилинишига шубҳа қилмаймиз. Фақат уни кўндирилса бас.

— Ва лекин, — деди маҳдум ниҳоятда очилган қиёфатда, — бу тадбирларингиз беандоза маъқул бўлибдир, яъни масалан, жанобға домла шоғовул ва малика хонимларни восита қилишларингиз...

— Биз ҳам шундай ўйлаймиз. Энди умид худодан, натижа ҳам орзумизча бўлғай.

— Иншооллоҳ.

— Демак, мирзо Анварни кўндириш вазифаси одобсизлик бўлса ҳам сизга қолди-да, тақсир? — деб Султонали такрор сўради.

— Хотиржамъ, — деди, маҳдум қаноат билан, — албатта ноинсофни кўндирсамиз керак.

Шундан сўнг Султонали ўзининг бу ерга келганини Анварга билдирмасликни таъкидлаб ўрнидан турди. Маҳдумнинг аздахидил “моҳазаримиз⁴ бор эди” деб қисташига қарши узр айтиб хайрлашди. Маҳдум аксар ўз уйига келгучи кишиларга қилмайдирган фавқулдда бир такаллуф билан уни дарбозағача узатиб чиқди.

9. ЎПКА ВА ҲАЗИЛ

Истикболнинг ширин хаёллариға кўмилган ҳолда маҳдум аср намози учун таҳорат олар эди. Таҳоратда тартибни риоя қилиш шуннат, аммо маҳдум тарки суннат қилмоқда. Ҳатто ўқуладирган дуоларни ҳам ўрунсиз ишлатмақда эди. Маҳдум шу йўсун бетартиб таҳоратланиб ичкарига кирди. Нигор ойим ошхонада мантиларни қасқонға териб қозонға уяр, Раъно бўлса айвонда кичкина укалари орасида ўлтурар эди.

Дадаси йўлақдан кўриниш билан Раъно Масъудни кўтариб турди. Ва қозикдағи саллачопонни олиб айвон муюшиға келди. Болалар ҳам дадалари олдида адабланишдилар.

— Анвар аканг келмадим, суфа ёлғиз, — деди маҳдум, чопон, саллани кия-кия, — асрга бориб келгунимча, сен суфага чиқиб тур-чи, Раъно.

— Хўб.

Отаси чиқиб кеткач, Раъно кўлида укаси билан ташқариға йўл солди. Унинг кетидан Маҳмуд ва Мансурлар ҳам чопишдилар.

— Раънапа, Раънапа! — деб Мансур йиғи аралаш ўзидан чопиб ўтмакчи бўлган Маҳмуднинг устидан Раъно опасиға арз қилди. Раъно боқчанинг суфасига ета ёзган эди. Мансурнинг йиғи шовқуни яна ҳам кучайиб рақобат ўти ёниб кеткач, Раъно тўхтаб Маҳмудни койишка мажбур бўлди:

— Маҳмуд, Маҳмуд, эси йўқ Маҳмуд!

Маҳмуд тўхтади, аммо Мансурдан олдинға ўткан эди, Мансур бу мағлубиятка чидалмай

¹ Сўрамок

² Худоёрнинг шоғовулбошиси – илмия вазири, «Тарихи Шаҳрухий»нинг муаллифи, шоир (муал.)

³ Худоёрнинг суюкли хотуни (муал.)

⁴ Таом

асабийлашиб, ерга ўлтуриб олди ва дунёни бузуб фарёд қўпорди. Раъно келиб Мансурни турғизди ва кийимига ўлтурган чангларни қоқти:

— Йиғлама, опаси, йиғлама, — деди, — ҳали дадаси Маҳдумни дум-дум! Қараб тур-чи, сен Маҳмуд, отанг келганда айтмасамми?!

Мансур “Раъанпа”сининг ҳимоясидан сўнг унинг етагида суфага қараб юрди. Аммо маҳмуд анча эзилган эди:

— Дадам йима¹ қиларди? — деб сўради турган жойидан.

— Келсин-чи, ҳали... Тунови кунги чивик эсингдан чикдими?

Маҳмуд жавоб бералмади. Унинг кўзида аччиғ аралаш кўрқув бор эди. Раъно кичкина укаси бағрида суфага чиқиб ўлтурди. Мансур “Раънапа”сининг елкасига суяниб, йўл устида серрайиб қолган Маҳмудга ғолибона бир турда истехзо қилар эди. Маҳмуд бу ҳолга ортик чидаб туролмади. Ўзининг енгилишига сабабчи бўлган Раънодан ўч олмоқ мақсадида:

— Муллатанинг хотини, муллатанинг хотини... эй, эй, эй!

Раъно кулди:

— Қараб тур, қараб тур, сен адабсиз, — деди ва Маҳмудга ҳужум қиладирғандек кўзғалиб кўйди.

— Билдим, билдим: муллатанинг хотини, муллатанинг хотини! — деди Маҳмуд ва ичкарига қараб қочти.

Раъно кулимсираб Мансурга қаради:

— Шундайми, мен муллатанинг хоними-а? — деб сўради. Мансур жавоб ўрнига йўлакка қаради ва сўюнчи ичига сиғмайган ҳолда суфанинг зинасига юругди ва кичқирди:

— Муллата, муллата телли, телли!

Раъно ҳам йўлакка қараб қизариниб кетди ва олдиға тушиб тартибсизланган сочини орқасига ташлаб тузатинди. Йўлакда кўринган ёш йигит (“муллата”) суфанинг йўли бўйинча келмақда эди. Қора чивик бекасамдан ҳарир тўн кийган мавзун қад Анвар биринчи қарашдаёқ кўзга дўндиқ ва кўркам кўринар эди. Қора сурмалик кўзи Раънода экан, ўзига югуриб келгучи Мансурга йўл устида чўнқайиб кучоғини очти. Мансурнинг юзидан ўпкач кўтариб суфага юрди. Анварни қаршиламоқ учун бўлса керак Раъно ҳам ўрнидан туриб суфанинг зинасига яқинлашди, ва табассу аралаш — “Ҳорманг” деди.

— Соғ бўлинг.

Анвар суфага чиқиб Мансурни ерга қўйди. Кафшини еша-еша Раъно томонға энгашиб, ўзига талпиниб турган Масъуднинг юзидан ўпти ва уни Раънодан олди. Масъуд Анварнинг қўлиға ўткач сапчиб гувранди ва қийқириб товланди. Раъно икки қўлини узатиб “кел менга, кел” деди. Масъуд буралиб Анварнинг бағриға сиқилди. Кулишдилар. Анвар болади ўпиб сўйди. Раъно Масъудни янди: “Сен қараб тур, бижи бола” деди. Анвар болани кўтарганча кўрпасига ўлтурди. Чап тизасига Мансур ёпишди ва унинг ёниға Раъно қўшилди... Шу йўсун икки орада бир мунча вақт Масъудни сўйишдилар: Анвар болани Раъноға бергандан кейин симоби шоҳи салласини олиб ёстикқа ташлади ва рўймоли билан қоққора бўли чиқа бошлаған муртини тузатди. Раъно қаршида тик турар эди.

— Тинчликми?

— Бетинчлик, — деди кулиб Раъно.

— Айни муддао экан бўлмаса... Ҳа, айтқандек, — деди Анвар ўлтурган суфасига ишорат қилиб, — бу кун жой катта солинган?

— Меҳмон келар эмиш.

— Ёлғонинг қурсин, Раъно, — деди Анвар кулимсиб, — қандай меҳмон?

— Мен қаёқдан билай, қандай меҳмон... фотиҳага кишилар келар эмиш, деб эшитдим.

¹ Йима – нима (муал.)

Lituz.com

**To'liq qismini
Shu tugmani
bosish orqali
sotib oling!**